

Смағұлов С.
**1916 жылғы көтеріліс және
Жамбыл Жабаев**

Бұл мақалада Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс, соның ішінде оның ірі ошағының бірі болған Жетісудағы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы, олардың ұлы ақын Жамбыл Жабаевтың жырлары мен өлеңдерінде орын алып, тарихи тұрғыдан шынайы көрсетілуі кеңінен қарастырылады. 1916 жылғы көтерілістің ішкі-сыртқы сипатын, қазақ ауылында болған тартыстардың көріністерін, күрестердің шиеленіскен кезеңдерін Жамбыл жырларынан айқын көруге болады. Ақын өз шығармаларында 1916 жыл қарсаңындағы қазақ халқының ауыр жағдайын, сол кездегі тарихи шындықты шынайы көрсете білген. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысына Жамбыл ақын белсене қатынасты, патша жарлығына қарсы көтерілген халық бұқарасының қалың ортасында жүрді, өзінің жалынды үндеу жырларын сол қозғалысқа арнап шығарды. Жамбылдың шығармалары – біз үшін қымбат қазына, құнды тарихи дерек. Өйткені, ол 1916 жыл оқиғасына арналған жырларында тарихи шындықты нақты түрде баяндап бере алған. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс – Жамбыл ақын шығармашылығындағы ең негізгі тақырыптардың бірі.

Түйін сөздер: Көтеріліс, Жамбыл, ақын, Жәнібек қажы, Самсы көтерілісі.

Smagulov S.
**Rebellion of 1916 and
Zhambyl Zhabaev**

This article is devoted to rebellion of 1916 in Kazakhstan, including national liberation movement of the Kazakh people in Semirechie as one of large hearts of rebellion, and also reflection of these events in poems of great poet Zhambyl Zhabaev. A poet in the works presented the tight situation of the Kazakh people, historical true of that time. Zhambyl actively participated in national liberation movement of 1916, was among the people acting against king's decree, devoted the flaming invocatory songs to this movement. Poems of Zhambyl for us are precious treasure, very important historical source. Because, in the works he devoted to the events of 1916 certainly and thoroughly expounded a historical true. National liberation rebellion of 1916 is a basic theme in poems of Zhambyl Zhabaev.

Key words: Rebellion, Zhambyl, poet, Zhanibek kazhy, Samsy rebellion.

Смағұлов С.
**Восстание 1916 года и
Жамбыл Жабаев**

В этой статье рассматривается восстание 1916 года в Казахстане, в том числе национально-освободительное движение казахского народа в Семиречье, как один из крупных очагов восстания, а также отражение этих событий в творчестве великого поэта Жамбыла Жабаева. Поэт в своих произведениях показал тяжелое положение казахского народа, историческую правду того времени. Жамбыл активно участвовал в национально-освободительном движении 1916 года, находился среди народных масс, выступивших против царского указа, посвятил свои пламенные призывные песни этому движению. Произведения Жамбыла для нас – драгоценное сокровище, очень важный исторический источник. Потому что он в своих произведениях, посвященных событиям 1916 года, конкретно и обстоятельно изложил историческую правду. Национально-освободительное восстание 1916 года – основная тема в творчестве Жамбыла Жабаева.

Ключевые слова: Восстание, Жамбыл, поэт, Жанибек кажы, Самсыньское восстание.

1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІС ЖӘНЕ ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ

Биыл бүкіл қазақ даласын дүр сілкіндірген 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысына 100 жыл, «XX ғасырдың Гомері» аталған ақиық ақын, қазақ халық поэзиясының алып тұлғасы, өлең сөздің дүлдүлі, жыршы, жырау Жамбыл Жабаевтың туғанына 170 жыл толмақ. Бұл тарих табалдырығын енді аттап отырған 2016 жылдың басты оқиғасының бірі десек, қателеспеген болар едік.

Қазақстанның түкпір-түкпірін қамтыған ұлт-азаттық көтерілістің басталуына патша үкіметінің 1916 жылғы маусым жарлығы түрткі болып қана қойған жоқ. Елдің әбден титығына жеткен патша өкіметінің қорлауы, кемсітуі, отарлық саясаты, шұрайлы жерлерді тартып алып, жергілікті халықты қайыршылыққа ұшыратуы да көтеріліс отын үрлейді. Бұл – қазақ халқы үшін өте ауыр кезең еді. Торғайдан Амангелді Имановтың, Жетісудан Бекболат Әшекеевтің ел бастап шыққан ерліктері сол күннің өзінде халық арасында жыр болып, аңызға айналды.

1916 жылғы көтерілістің ішкі-сыртқы сипатын, қазақ ауылында болған тартыстардың көріністерін, күрестердің шиеленіскен кезеңдерін Жамбыл жырларынан айқын көруге болады. Ақын өз шығармаларында 1916 жыл қарсаңындағы қазақ халқының ауыр жағдайын, сол кездегі тарихи шындықты шынайы көрсете білген. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысына Жамбыл ақын белсене қатынасты, патша жарлығына қарсы көтерілген халық бұқарасының қалың ортасында жүрді, өзінің жалынды үндеу жырларын сол қозғалысқа арнап шығарды.

Қазақ жастарын окоп жұмысына алады деген хабарды естігенде ел басына төнген қатерді Жамбыл былай жырлайды:

Верныйдан жандаралдар бұйрық қылды,
Құйрығы бұйрығының тіпті зілді,
«Отыз бір – он тоғызды алад» деген
Суық хабар халықты бұлқындырды [1].

Жамбыл бұрыннан екі жақты қанауда болған еңбекшілерге бұл жарлық халықтың басына түскен жасындай, жығылғанға жұдырық деген пікірді айтады, ел халін одан әрі нашарлатып, олардың азаматтық құқықтарын, ар-намысын табанға таптап, жанышқан патша үкіметінің зұлымдығын, жексұрын кескінін

өткір өлеңмен әшкерелейді. Ол бұқара халықтың осындай ауыр жағдайға ұшырау себептерінің түп тамырын ашып, елді патшаға бас имеуге, бағынбауға, оның озбырлығына қарсы күресуге шақырады.

Жамбыл 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің туу себептерін, халықтың билеуші топтарға деген қарсылығын жырларында айқын сипаттайды. Мәселен, «Зілді бұйрық» деген өлеңінде:

Пристав келіп қалды бала сұрап,
Ел жатыр бермейміз деп қойдай шулап.
... «Қырсаң да баламызды бермейміз», – деп
Тайсалмай әке-шеше жатыр сұлап [2] –

деп халық наразылығын көрсетеді.

Ол осы көтеріліске қатынасқан, тарихи оқиғаның куәсі болған. Сондықтан халық басындағы ауыр халге күйініп, қолына домбырасын қару етіп, елді рухтандырып, патша үкіметінің қанауына қарсы көтеріліске шақырған. Жамбылдың шығармалары – біз үшін қымбат қазына. Өйткені, ол 1916 жыл оқиғасына арналған жырларында тарихи шындықты нақты түрде баяндап бере алған.

Жетісудың губернаторы кейбір жергілікті би, төрелердің дем беруімен Верныйға ақындарды жинап алып, ел ортасында үгіт жүргіз, ақ патшаны мақта деген сыңайдағы бұйрық береді. Сол күннің өзінде патшаны, соғысты мадақтамадың деп қарт Жамбылды абақтыға да жабады. Жамбыл мұны өзінің «Менің өмірім» деген жырында төмендегідей етіп еске алады:

Ақыны, әнші, күйші кыруар жан,
Аймағын Жетісудың жинап алған.
Сабаннан төсек, ерден жастық істеп,
Жатарға жай салғызды ат қорадан.
Сорпасы қапустаның «ыстығына»
Сөткесіне кісіге бір қара нан!..
«Үгіт айт, патшаны мақта!» дейді,
«Болып жатқан соғысты жақта» дейді.
«Жыр айтсаң, құдай мен пайғамбарды айт,
Онан басқа жырыңды айтпа!» дейді.

Бұл жырын Жәкең былай аяқтайды:

Ұстаған қанды тырнақ елді қысты,
Кім болмақ ызаланса елден күшті?
Жамбыл қарт жетпіс екі жасағанда,
Николай ұрған доптай тақтан түсті.
...Жабырқаған халықтың көңілі өсті [3].

Сөйтп, Жәкең 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің созыла түсіп, 1917 жылғы ақ патшаны тақтан құлатқан Ақпан төңкерісіне ұласқанын айқын көрсетеді. Бұдан отаршылдық пен қанауға

ұшыраған халықтың ашу-ызаға булыққан шақта қандай күшке ие болатындығын байқаймыз. Ондаған жылдар бойы ұйқыда жатқан қазақ халқы ел басына күн туып, жау алқымнан алып, жан қысылған кезде өз күш-құдыретін көрсете білді.

Жамбыл Жетісуда болған көтеріліс кезінде жай бақылаушы ғана емес, дүрліккен елмен бірге боп, оның жаршысы, жыршысына айналады. Ақын «Зілді бұйрық» жырында ел көтерілісін болған оқиғалар негізінде көрсетеді. 1916 жыл жөнінде жазылған бай фольклор материалының арасынан бұл жырды тапқан профессор Есмағамбет Ысмайылов екен. Өлеңді 1939 жылы Жамбылдың өзіне оқып көрсеткенде менің жырым мұнан мол еді, бұл оннан бір бөлігі ғана депті. Өлеңнің бірде-бір сөзі өзгерместен 1940 жылы басылған Жамбыл шығармаларының бір томдығына енгізілген. Кейінгі 1946 жылы шыққан толық шығармалар жинағына содан алынады.

Верныйдан 19 бен 31-ді аламыз деп келген пристав отрядына жастар топталып, Қарғалы өзенінің бойында қарсылық көрсетеді. Ұсталған жастарды түрмеден босатып, бай, болыстарды өлтіреді. Ақын өз жырында жер, кісі аттарына дейін дәл етіп атауға, болған оқиғаны болған күйінде айтуға тырысады. Онда аталған Бекболат, Саттар, Қалиғұл, Байбосын – Жетісуда көтерілісті бастаған, ақын өз көзімен көрген белгілі батырлар. Ақын бұл жырында тек батырлық дәстүр ғана емес, жалпы халықтық қозғалысты суреттейді.

Верный уезіндегі Қарғалы шұға фабрикасы жұмысшыларымен Үшқоңыр жайлауындағы Қарамолда деген елдің біріккен ереуілі болады. Ереуілді Бекболат Әшекеев және сарбаздары Байбосын Тамабаев, Қалығұл Сапабаев басқарады. Ереуілді Верныйдан шыққан жазалаушы отряд қанға бояп басады. Бекболат пен Байбосынды патша жендеттері ұстап алып халықты қорқыту үшін Алматының солтүстік іргесіндегі Боралдай деген жерде 1916 жылы 9-қыркүйекте дарға асып өлтіреді. Азаттық аңсаған ерін дарға асу арқылы патша әкімдері қазақтың сағын сындырды деп ойлайды. Міне, Жәкең осы оқиғаның ақиқатын ашып отыр.

Жамбыл «Зілді бұйрық» жырында Жетісуда, соның ішінде сол кездегі Верный уезінде болған Қарғалы, Самсы, Қастек көтерілістеріне кеңінен тоқталады. Мысалы, жырда Қарғалы көтерілісі туралы былай делінеді:

Жиылды бозбалалар бір кезенге,
«Қарғалы» деген таскын бір өзенге,

Пристав кетті «еріксіз аламын» деп,
Көресің бұл істі деп, кезегінде,

Бәрін де ол пристав жаттап алды,
Басшыларын қағазға қаттап алды.
Аттандырып, бұл елге солдаттарын,
Басты-басты кісіні саптап алды.

Күн ыстық, қайнап тұрған сарша тамыз,
Жаныңда қан, малыңда қалмай маңыз.
Оразаның күні еді сол уақытта,
Бұл күнде оразаны не қыламыз!

Суында Қарғалының ауыз ашты,
Бір бәлекет халыққа душарласты,
Басшылары кеткен соң тағат алмай,
Жиылған жұрт дағдарып жанталасты.

Келді де, алып кетті жақсыны айдап,
Барады боздақтардың көзі жайнап.
Күн ыстық, қайнап тұрған сарша тамыз,
Жөнелді абақтыға соры қайнап.

Жақсыдан жақсы қоймай алды сайлап,
Қамалды абақтыға қырғыз-қазақ.
Білмеді не болғанын сырттағы жұрт,
Қамалғандар тірідей тартып азап.

Шулайды абақтыға қамалған көп,
Сырттағы жүр: «біз енді қайтеміз?» деп.
Губернатор, жандарал жауапқа алды:
«Жайлауда ту көтеріп, шапқан кім?» деп.

Ешқайсысы айтпаған соң айғай сап кеп,
Өзі айтқан жандаралдың «Бекболат» деп.
Бекболат бола қалса ту көтерген,
Бұйрық қылды: «дарға асып, тарт!» деп.

Қалиғұлды бірге жазды дарасына,
Байбосын қоса кетті арасында.
Абақтыда қалғандар естен танды,
Көзінің қамшы тиіп қарасына.

Әкетті байғұстарды арбаға сап:
«Иманыңды айтатын молданды тап,
Үндеріңді шығарма, өңкей надан,
Мұнан былай сөйлеме, аузыңды жап!» [4].

Бұл оқиғаның Жамбыл тарапынан нақты, шынайы тұрғыдан сипатталғанын тарихи құжаттар дәлме-дәл дәлелдейді. Мысалы, Отар учаскесінің приставы 1916 жылы 9-шілдеде Верный уезінің начальнигі атына арнайы хаттама түсірген [5]. Онда 8-шілде күні бір мың адам жиналған «Үлкенсаз» жайлауында пристав қазақтарды патша жарлығымен таныстырған кезде Қарғалы, Бидалы, Күрті, Ұзынағаш болыстарының бір топ жақсылары мен ақсақалдары жарлыққа қарсы шыққаны айтылады. Олар: «Әскерге адам бермейміз! Атқа қонамыз! Соғысқа барып өлгенше,

осында өлгеніміз артық!» – деседі. Отар приставы түсіндіріп те, қорқытып та байқайды, бірақ одан еш нәтиже шықпайды.

Приставтың жанында осы жиылыста Қарғалы болысы – Сандыбай Шаңбаев, Бидалы болысы – Қырбас Ботабаев, Күрті болысы – Қасембай Айғожин, Ұзынағаш болысы – Есдәулет Асылбеков, полиция бастығы Федор Брянцев, Ботпай болысының писарі А.Бронников және шабарман Қисым Ақмұрзин болған екен [6]. Пристав осыларды болған оқиғаның куәгері ретінде алға тартады. Сөйтіп пристав патша жарлығына қарсы шыққан ел жақсылары мен ақсақалдардың тізімін жасап, оны уезд бастығына жеткізеді. Кейіннен 16-шілде күні сол тізім бойынша Верный түрмесіне жаңағы аталған 4 болыстың 34 адамын әскер жіберіп, айдап әкеліп қамайды.

Архив құжаттарына қарағанда, олар: Қарғалы болысынан: Әмір Төлеубаев, Садық Рысбеков, Тайсабай Дайырбеков, Есбай Медеуов, Әбиір Жәнібеков, Игібай Балғабаев, Жәншік Әлденев, Үмбетбай Әбілов; Бидалы болысынан: Қасымбек Бақтияров, Есенқұл Күртібаев, Әбдіраим Бөлшекбаев, Туматай Жанқұлы, Байбосын Шалтанбаев, Жексембі Найманбаев, Байғабат Байшүгіров; Күрті болысынан: Түгелбай Танқышов, Бөлекбай Тастанбеков, Әбділда Кенсатов, Жарқымбай Маденев; Ұзынағаш болысынан: Әлімбаев Оспанов, Бөлшекбай Байбақов, Кенебай Қозыев, Таймасын Меңлібаев, Тепселбай Құттынбеков, Ахмет Құлжабаев, Шортанбай Жынынчанов, Ақберген Оспанов, Қондықбай Бекбаев, Абижан Тоқбергенов, Тайтелі Мұрзалин, Шағай Ысмайлов, Кенебай Баев, Изембай Сарыбаев, Рахым Отарбаев [7].

1916 жылы 17-шілдеде аталған адамдарды 3 айға Верный түрмесіне қамау туралы Жетісу облысы әскери губернаторының арнайы қаулысы шығарылады. Артынан олардың үстіне 6 адам әкеліп, тағы қамайды. Олар: Күрті болысынан – Қожмамбет Қилыбаев, Асқар Ибрагимов, Изембай Нұрабаев, Иманәлі Байхожин, Ұзынағаш болысынан – Қоқым Майкин және Омар Саркөбенов [8].

Міне, сөйтіп патша жарлығына наразылық білдіргені үшін ғана аймаққа беделі мен атағы күшті 40 адамды қамауға алып, олардың халықпен байланысын үзеді. Жергілікті патша чиновниктері олардың халық арасындағы ықпалынан және наразылықтың басқа аймақтарға таралуынан қаймығады. Бірақ соған қарамастан патшаның әміріне қарсылық үлкен ереуілдерге ұласады.

Кейінірек қамалғандар сұраққа алынып, тергеліп, патша үкіметі 26 адамды 23-шілдеде тұт-

қыннан босатады. Оған халықтың талап-тілегі, наразылығы себеп болады. Ал қалғандары 3 ай бойы түрмеде ұсталады.

Ақын аталған жырда Самсыдағы Ботбай көтерілісі жөнінде былай дейді:

Самсыны алған екен Ботпай қамап,
Оларды жігітімен кетті сабап.
Тұтқындарды босатып ала алмады,
Бір пәлеге екінші пәле жамап.

Пристав та Самсыға барған екен,
Жәнібектің мешітін қамап алған екен.
Жәнібек қажы жанына ара тұрды,
Бір болыс ел жиналып барған екен.

Ала алмай күні бойы әлек болды,
Жәнібек приставқа себеп болды.
Ертеңіне құтылып Ұзынағашқа –
Шаңдатып келе жатты қара жолды.

Бөлек-бөлек топтанып шоқтай болып,
Бай көпесті өлтірді Ботпай болып.
Қолына онан басқа түк түспеді,
Кезсе де бұл манайды әбден шолып [9].

Бұл ереуілдің қысқаша мазмұны былай еді. Майдандағы қара жұмысқа адам алу жөніндегі патша жарлығы Верный-Пішпек жолында орналасқан Самсы бекетінің айналасындағы Ботпай болысы халқын да дүрліктіреді. Жер-жерде жиындар, басқосулар өтеді. Көрші болыстарға хабаршылар жіберіледі. Бас біріктіріп, өзара көмек көрсетудің шаралары жасалады.

Осы кездегі Ботпай болысының басшысы Қалдыбек Алғадаев тыл жұмысына жіберілетін адамдардың тізімін жасауда белсенділік танытпаған екен. Тіпті ешқандай іс-әрекет жасамаған. Сондықтан Пішпек уезі начальнигінің 1916 жылы 26-шілдедегі Жетісу облысы әскери губернаторының атына жазған рапорты бойынша 1916 жылы 3-тамызда тура көтеріліс қарсаңында Жетісу облысы әскери губернаторы Фольбаумның бұйрығымен Қ. Алғадаев болыстық қызметінен алынып, оның орнына бұрынғы болыстыққа кандидат болып жүрген Қасен Әжібаев тағайындалады [10]. Бірақ бұдан іс ілгері баспайды. Қайта халықтың ызасы мен кегі шегіне жетіп, дауылды шақ жақындай түседі.

6-тамыз күні кешке қарай әскерге жігіт жинауға келген Отар учаскесінің приставы мен оның жендеттеріне қарсы халық наразылығы басталады. Самсыны Ботпай болысының және көрші болыстардан көмекке келген 5 мың адам қоршап алады. 1916 жылы 7-тамызда Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы А.Н.Куропат-

киннің атына жіберілген жедел телеграммада Жетісу облысы әскери губернаторы М.А.Фольбаум Самсыдағы қазақтардың көтерілісі туралы былай деп хабарлайды: «*Сегодня вечером скопища киргизов Ботпаевской, Восточно и Западно-Кастекских, Ргайтинской и Тайторинской волостей Верненского уезда в районе ст. Самсы оказали явное неповиновение отарскому участковому приставу и проявили враждебность, испортили телеграф и нарушив правильность почтового движения. ... Для наказания бунтовщиков и охраны русских селений высланы войска*» [11].

Міне, сол шақта атағы осы аймаққа белгілі, елге беделді Майлыбайұлы Жәнібек қажы көтерілген қарусыз халықтың келешегін ойлап, олардың өмірін сақтап қалу, патша жандаралдары сөзсіз қаулатып жіберетін әскерінің қатал жазалау шараларын жұмсартып, тіпті, мүмкін болса, бетін қайтару үшін пристав пен жиналған елдің арасына жан дәрмендеп арашаға түседі. 7-тамыз күні таңертең приставы бар, почта ұстаушысы бар топ шағын әскери отрядпен Ұзынағаш, Верныйға қарай қашып шығады.

Кейіннен, қыркүйек айында Отар учаскесінің приставы мен Самсы пошта станциясының пошта ұстаушысы Никитин біраз жасағымен бірге 7-тамызда таңертеңгі сағат 6-да 3-4 пәуескемен Казано-Богородское селосына (Ұзынағашқа) қашып шыққандығын мойындауға мәжбүр болады [12]. Көтерілісшілер пошта бекетін, телеграф бағаналарын талқандаған. Бірнеше орыс мұжықтарын, көпестерді қолға түсіріп, тұтқындайды.

Самсы көтерілісінің дабыры патша жандаралдарының бір-біріне жіберген жедел телеграммалары мен хаттары арқылы Верный, Ташкент, Петроградқа дейін жетеді. Жедел түрде әскери отрядтар жасақталып, көтерілісті басып-жаншуға жөнелтіледі. Алғашында Самсыға есауыл Бакуревичтің жазалаушы отряды жіберілген екен. Тең емес шайқастарда екі жақтан да шығын болып, біраз қазақтар қолға түседі. Жендеттер бейбіт халықты талайды. Пошта жолын қалпына келтіру үшін хорунжий Александров басқарған тағы бір жүздік әскер жіберіледі. Есауыл Бакуревичтің отряды Тоқмақтағы көтерілісті басуға жіберілгендіктен Самсыға енді Верный дружинасынан прапорщик Махонин бастаған рота әкелінеді [13]. Сөйтіп, Қастек, Тарғап, Отар, Самсы көтерілістері тамыздың ортасына қарай көрші Пішпек уезінің жеріне, Тоқмақ аймағына ауысады.

Патшаның зілді бұйрығы шілде айының басында Верный уезі Батыс Қастек болысы жұрты-

на да келіп жетеді. Жарлықпен таныстыру үшін болыс басшылары Шығыс Қастек, Батыс Қастек, Шиен болыстарының адамдарын жинап, жалпы жиналыс өткізеді. Онда осы аймаққа беделі мен ықпалы бар Сарымсақ Шынтеміров, Ахмет Қожамқұлов, Сейдалы Садыбеков, Нақысбек Қанаев, Досқожа Қашағанов, Нүке Сатыбеков, Қашаған Рысқұлбеков, Тайжан Шынтеміров, Бейсебай Қасқарауов, Әбдікерім Сәмбетов, Рахмат Андосов, Керімбай Қожамбердиев, Алақушік Ұлтанов, Сандыбай Жаманқұлов сияқты азаматтар сөз сөйлеп, әскерге адам бермейтіндіктерін, патша жендеттеріне қарсы шығудың керектігін ашық айтады.

Бұл кезде болыстар әскерге алынатындардың тізімін жасап та қойған еді. 200-ден астам тізімге іліккен адамның аты-жөні осы жиналыста оқылады. Олардың көпшілігі кедей, жарлы-жақыбайлардың балалары еді. Жалпы жиналыс таяу арада көтеріліс жасау керек деп шешеді. Көршілес жатқан болыстарға адамдар жіберіледі. Нұрғожа Түргенбаев, Көкбай Қасқоров, Рысжан Елекенов сияқты ұсталар найза, қылыш, айбалта, шоқпар жасауға кіріседі [14]. Ұрыс жоспары жасалып, патша солдаттары бекінген Шиен, Бұрған бекеттеріне шабуыл жасап, басып алу белгіленеді. Жұрт осы көтерілістің басшылары, қолбасшылары етіп Сатай Көбегенұлы Қарашевті және осы өңірге белгілі аңшы-мерген Нүке Сатыбековті сайлайды. Көтерілісшілерде отты қару жоқтың қасы еді. Тек Нүке Сатыбеков бастаған бірнеше адамда ғана мылтық болған.

Үкімет жансыздары арқылы дайындалып жатқан көтеріліс туралы біліп алып, оның алдын алу шараларын ұйымдастырады. 1916 жылы 6-тамызда Қастекке Верныйдан қаруланған 250 адамдық жазалаушы отряд шығарылады. 7-тамыз күні ұзынқұлақтан хабар алған жергілікті ел-жұрттың қару ұстауға жарарлық азаматтары Шиен маңындағы Қаратөбеге жиналады. Жиналған мыңнан аса сарбаз үш топқа бөлініп, патша отрядына жан-жақтан шабуылға шығады. Сатай Көбегенұлы 200 жігітпен сақадай-сай қаруланған жауға қарсы шабады. Ер Сатайға оқ тиіп, ат үстінен аударылып түседі. Көтерілісшілер қаптал тұстан да лап береді. Бірақ жазалаушы топ көтерілісшілерді жаңбырдай жауған оқпен қарсы алады. Осы ұрыста ер Сатай бастаған оннан астам азамат ерлікпен қаза табады. Солдаттар да шығынға ұшырайды. Ұрыс барысында Нүке Сатыбеков бастаған мерген аңшы жігіттер Шиен мұжығы Москаленконы, жазалаушы отряд басшысы Пешковты атып өлтіреді [15]. Батыс Қас-

тек, Шиен болыстарындағы көтерілістер осылайша аяқталады. Қарусыз халық амалсыздан тау-тасқа шегінуге мәжбүр болады.

Патша әскерлері кейіннен Суықтөбеге қарай шегініп, қырғыз аспақ болған топты қуып жетіп, атқылап, қанды қырғын салады. Көтеріліс басылған соң оның ұйымдастырушылары болған бір топ азаматты патша әскерлері тұтқынға алып, тергеп, сотқа тартады. Көпшілігін дарға асу арқылы өлім жазасына кеседі. Тек, 1917 жылғы патша өкіметін құлатқан Ақпан революциясынан кейін Уақытша үкімет бұл шешімді өзгертеді. Түрмедегі Қастек көтерілісінің жетекшілері босатылады.

Міне, осы Батыс Қастек, Шиен болысындағы 1916 жылдың тамыз айында болған ұлт-азаттық көтерілістің жайын ұлы ақын Жамбыл Жабаев өзінің «Зілді бұйрық» деген өлеңінде былай баяндайды:

Шиенде де әскерлермен ұрыс болды,
Сол ұрыста топ басы Саттар өлді [16].
«Саттар өлді, ел қашты» деген хабар,
Ел елдерге жайылды оң мен солды.
Шұбырып, тауға қарап ел жөнелді,
Не боларын соңынан кім біледі?
Тауға қашып өрмелеп тасқа бұғып,
Елдің бәрі жанынан түңілді енді.
Ертеңінде ел-елге әскер барды,
Шапшаң түсіп, келсін деп хабар салды.
«Қашқындарды атады» дегеннен соң,
Таудағылар кірер жер таба алмады.
... Аттандық ұлығының қонысына,
Елді сорған борсықтай болысына.
Көп ерлер қаза тапты жауға аттанып,
Көксеген азаттықтың соғысында [17].

Жамбылдың «Патша әмірі тарылды» деген жырында да маусым жарлығының шығуы, еңбекші халықты екі жақты қанаудың бұрынғыдан да күшейгені айтылады. Езілген елдің ұлдарын қара жұмысқа алумен қоймай, халықты ата қонысынан, жер-судан айырды, өрісін тарылтты дейді. Жергілікті ұлықтардың патша жарлығын орындау үшін елдің дүниесін, үйлерін тінтіп, елді тонауға кіріскені көрсетіледі. Ақын көтеріліс алдындағы осындай ауыр, аласапыран жағдайдағы бұқара халықтың ыза-кек намысын, ой-пікірін:

Бүйтіп көрген күн құрсын,
Жапырақтай қалтырап.
Таусылғандай тынысың,
Күнде жүрек қансырап [18] –

деп білдіреді.

Жалпы Жамбыл жырларында көтерілістің тууы, өрбуі, халықтың сана-сезімі оянуы жан-жақты жырланады. Жарлық жарияланған соң оған қарсы күрес жасауға бел байлаған қарулы көтеріліс Жетісу өлкесінде кең өріс алады. Жая, Қасқасу, Үшқоңыр, Құмбел, Үлкенсаз, Қарақия, Майтөбе, Қарабастау, Құлансаз жайлауларында жалғас отырған елдер хабарласып, патша үкіметіне қарсы соғысуға бәтуа жасаған.

«Патша әмірі тарылды» өлеңі сол оқиға ізімен шыққан. Ел Жәкеңнің өлеңдерін жаттап әкеткен. Кейін көтеріліс саябырласа да Жамбылдың өлеңдері ел аузында сақталып қала берген. Ғали Орманов жазып алған «Патша әмірі тарылды» өлеңі 1946 жылы ұлы ақынның туғанына 100 жыл толу мерекесіне арналып шығарылған толық шығармалар жинағында алғаш рет жарияланды.

Жамбыл жырларының ерекшелігі – тарихи оқиғаның айқындығында, мазмұн жағынан салмақтылығында, терең мағыналығында. Ең бастысы ақын жеке ерлікті ғана дәріптемей, батырлардың іс-әрекетін жалпы халықтық күрес ретінде көрсетіп, олардың рухын жаңа бір сатыға көтереді.

Жамбыл ақын 1916 жылдың батырлары туралы толғанғанда сөз нөсерін төгілте, түйдекте, әселі етіп айтады. Қарт ақын бүгінгі ұрпаққа Амангелдінің патриоттық, батырлық істерін өнеге етіп ұсынады.

Батыр бол, балаларым, бәрің-дағы,
Тап берген дұшпан иттің сынсын сағы
Семсерін Амангелді тот баспасын,
Ел қорға, ұлы күннің туса шағы, [19] –

дейді.

Жамбыл өлеңдерінде тек қайғы, ауыр жағдай ғана емес, сонымен бірге үміт сәулесі бар. Оны 1940 жылы Жамбылдың бірінші томында жарияланған «Халық кегі» деген өлеңінен байқаймыз:

Бой бермес ел өмірі, асау шері,
Тұрса да құрсауланып тоқсан жері.
Бірде от, бірде суды көктей көшіп,
Талпынып тілегіне басты ілгері [20].

Жамбылдың 1916 жылғы Қарқара көтерілісі басшыларының бірі – Жаңабай Құдайбергеновке қатысы да бір қызық оқиға. Бұл мәселе жөнінде кезінде «Жетісу» газетінде айтылған еді [21].

Жамбыл 1881 және 1890 жылдары Жетісудағы Албан еліне барғанда ел-жұрт құрметпен қар-

сы алады. Осы сапарында Қарқара жайлауында өткен бір тойда Албанның алты арысының бірі Құдайбергенмен танысады. Қоңырдан шыққан Құдайберген бала жастан әнші, күйші, елге сыйлы еді. Оның арғы атасы атақты Ханкелді (Райымбек атасынан басқа) батыр, одан Балапан би, одан Құлжа, Құлжадан осы Құдайберген. Құдайбергенге дәулет бітіп, сәулет қонған. Ол Суан еліндегі атақты Әжібек қажының қызы Балдайға үйленген. Жамбылға Қарқара жерінде осы Құдайберген серік болады. Ол ақынды қонақ қылып ел-елге ертіп жүреді.

Осы кезде Стамбул сапарынан елге Құдайберген мен Балдайдың тұңғыш ұлы Жаңабай келеді. Ол 1865 жылы Алматы облысы қазіргі Ұйғыр ауданы Қырғызсай деген жерде туған. 1890 жылы Жамбылмен кездескен шақта жиырма бестегі қылшылдаған жас, білім алған, көптеген ел-жер көрген жігіт. 1871-1877 жылдары Әжібек нағашы атасының қолында болып тәрбие алған, медресе бітірген, Әжібек қажы мен ұйғыр саудагері Уәлибайдың қызметінде болып, Қашқар, Монғол, Қытай, Сібір, Ресей, Орта Азия, Қырым, Кавказ, Ауған, Иран, Ирак, Түрік жерлерін аралаған. Орыс, қытай, араб, ұйғыр тілдерін білген. Көргені де, білгені де көп, өзі шешен, өзі зерек, ақыл-ойдың иесі жас жігіт екен. Жамбыл мен Жаңабай бір көргеннен тіл табысады. Оған Жамбыл жоғары баға береді. Жамбыл Құдайберген ауылының сыйлы қонағы болып он күн жатады. Жамбылдың құрметіне Жаңабай аламан бәйге, жорға бәйге, қыз қуу, жамбы атқызу, күрес, айттыс, көкпар ұйымдастырады. Қарқара, Шалкөде, Көлсай, Айғайтас, Көкарша, Қарарша, Алтынкен, Аспан, Хасан тауларының көрікті жерлерін аралатады. Жамбыл осы күндері Жаңабайдың ақбақай торы атын мініп жүреді. Жаңабайдың жүріс-тұрысы, ақылы Жамбылға ұнағаны сонша Жаңабайға арнап көлемді жыр шығарады. Одан үзінді келтірейік:

Жаңабай жас арыстан, өзі шешен,
Орыс, қытай, ұйғырдың тілін білген.
Қашқар, Монғол, Қытай мен Ресейдің,
Иран, Ирак, Түріктің жерін көрген.
Аралап алатаулық қырғыз елін,
Өзбек, Түрікменнің көрген жерін.
Сібір, Алтай, Атырау, Кавказ, Қырым,
Қазақтың аралаған тау, тас, төрін.
Естідім Жаңабайдың жүрген жолын,
Жаңабай жігіт екен асқан дарын.
Байқайтын алды-артын, оң мен солын,
Қазақтың маңдайына туған бала,
Жаңабай қалар мәңгі ел есінде...

Бұл өлең жолдарын тарихшы, журналист Құрман Қожа-Ахмет Алғазыұлы Шарғын ақыннан жазып алған екен.

Кейіннен Жаңабай Құдайбергенов 1916 жылғы Жетісудағы Қарқара ұлт-азаттық көтерілісі басшыларының бірі болады. Патша үкіметінің жендеттері оны ұстап, аяқ-қолына кісен салып, Қарақол түрмесіне қамайды. 12-тамызда оның серіктері – Қарқара көтерілісінің көрнекті басшылары Ұзақ Саурықов, Жәмеңке Мәмбетов, тағы басқалармен бірге «түрмеден қашуға әрекет жасады» деген жалған сылтаумен атқызып тастайды. Ол батыр, қолбасшы болған. Ұйғыр ауданының орталығы Шонжы селосының орталық алаңында оның және көтерілістің бір топ құрбандарының аты жазылған қызыл мәрмәр ескерткіш тұр. Шонжының бір көшесі Жаңабай Құдайбергенов

көшесі деп аталады. Қарқарада «Ереуіл төбе» деген қасиетті төбеде Қарқара ұлт-азаттық көтерілісінің бір топ басшысын мәңгі еске қалдыру үшін зәулім ескерткіш орнатылған. Сол ескерткішке Жаңабай Құдайбергенов есімі алтын әріппен ойылған. Сонымен Жамбыл ақынның айтқаны келіп, Жаңабай өзінің ерлік ісімен ел есінде қалды.

1916 жылғы көтеріліс және оны ұйымдастырушылар мен оған қатысушылар туралы халық ақынының бірнеше жыры бар. Өйткені, шын ақын өз айналасында болып жатқан оқиғалар мен құбылыстардан тыс қала алмайды. Әсіресе, өз халқының тағдыры шешіліп жатқанда ақын шамасы келгенше тарихи шындықты дәл беруге тырысқан. Сондықтан 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс – Жамбыл ақын шығармашылығындағы ең негізгі тақырыптардың бірі.

Әдебиеттер

- 1 Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы, 1982. 58 б.
- 2 Бұл да сонда, 59-б.
- 3 Жабаев Ж. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы, 1946. – 663 б.
- 4 Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы, 1982. – 59-60 бб.
- 5 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚРОМА), 44-қор, 1-тізім, 19573-іс, 3-парақ.
- 6 ҚРОМА, 44-қор, 1-тізім, 19573-іс, 3-парақ.
- 7 ҚРОМА, 44-қор, 1-тізім, 19573-іс, 5-парақ.
- 8 ҚРОМА, 44-қор, 1-тізім, 19573-іс, 9-парақ.
- 9 Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы, 1982. – 60-б.
- 10 ҚРОМА, 44-қор, 1-тізім, 19743-іс, 1, 6-парақтар.
- 11 Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов. – М., 1960. – 332-333 бб.
- 12 ҚРОМА, 44-қор, 1-тізім, 28881-іс, 132-парақ.
- 13 Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов. – М., 1960. – 336 б.
- 14 Национально-освободительное восстание казахских трудящихся против царизма в 1916 г. Сборник воспоминаний и материалов. – Алматы, 1937. – 142-б.
- 15 Восстание 1916 года в Казахстане. Документы и материалы. – Алматы, 1947. – 122-123 бб.
- 16 Саттар – Сатай болуы керек.
- 17 Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы, 1982. – 61 б.
- 18 Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы, 1982. – 58 б.
- 19 Жабаев Ж. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы, 1946. – 228 б.
- 20 Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы, 1982. – 61 б.
- 21 Құрман Қожа-Ахмет. «Қарқара» деректі хикаясы. – «Жетісу» газеті, 25 қараша 1994 ж.

References

- 1 Zhabaev Zh. Eki tomdyk shygarmalar zhinagy. 1-tom. – Almaty, 1982. – 58 b.
- 2 Bul da sonda, 59-b.
- 3 Zhabaev Zh. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. – Almaty, 1946. – 663 b.
- 4 Zhabaev Zh. Eki tomdyk shygarmalar zhinagy. 1-tom. – Almaty, 1982. – 59-60 bb.
- 5 Kazakstan Respublikasy Ortalyk memlekettik arhivi (KROMA), 44-kor, 1-tisim, 19573-is, 3-parak.
- 6 KROMA, 44-kor, 1-tisim, 19573-is, 3-parak.
- 7 KROMA, 44-kor, 1-tisim, 19573-is, 5-parak.
- 8 KROMA, 44-kor, 1-tisim, 19573-is, 9-parak.
- 9 Zh.Zhabaev. Eki tomdyk shygarmalar zhinagy. 1-tom. – Almaty, 1982. – 60 b.
- 10 KROMA, 44-kor, 1-tisim, 19743-is, 1, 6-paraktar.
- 11 Vosstanie 1916 goda v Srednei Asii i Kazahstane. Sbornik dokumentov. – M., 1960. – 332-333 bb.

- 12 KROMA, 44-kor, 1-tisim, 28881-is, 132-parak.
- 13 Vosstanie 1916 goda v Srednei Asii i Kazahstane. Sbornik dokumentov. – M., 1960. – 336 b.
- 14 Natsionalno-osvoboditelnoe vosstanie kazachskih trudiashihsia protiv tsarisma v 1916 g. Sbornik vospominanii i materialov. – Almaty, 1937. – 142 b.
- 15 Vosstanie 1916 goda v Kazahstane. Dokumenty i materialy. – Almaty, 1947. – 122-123 bb.
- 16 Sattar – Satai boluy kerek.
- 17 Zhabaev Zh. Eki tomdyk shygarmalar zhinagy. 1-tom. – Almaty, 1982. – 61 b.
- 18 Zhabaev Zh. Eki tomdyk shygarmalar zhinagy. 1-tom. – Almaty, 1982. – 58 b.
- 19 Zhabaev Zh. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. – Almaty, 1946. – 228 b.
- 20 Zhabaev Zh. Eki tomdyk shygarmalar zhinagy. 1-tom. – Almaty, 1982. – 61 b.
- 21 Kurman Kozha-Ahmet. «Karkara» derekti hikaiasy. – «Zhetisu» gazetі, 25 karasha 1994 zh.